

ΘΕΣΜΟΣ: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΩΝ¹

Κατερίνα Δ. Χατζοπούλου

Δρ. Γλωσσολογίας Chicago University, Μτδρ. Ερευνήτρια Γλωσσολογίας ΑΠΘ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο προτείνει συγκεκριμένη μορφή της παλαιότερης σκέψης για εκπαίδευση των κυβερνώντων πριν την ανάληψη του συγκεκριμένου αξιώματος. Η πολιτική τέχνη είναι κατά τον Αριστοτέλη η πρώτη των επιστημών και είναι αυτό κατανοητό, εφόσον από αυτήν, από την ύπαρξη και την ποιότητα της πολιτικής οργάνωσης σε ένα σύνολο, εξαρτώνται όλες οι άλλες τέχνες, επιστήμες και επαγγέλματα, καθώς εντέλει και η επιβίωση και συνέχεια του συνόλου. Ξεκινώντας με ευγνώμονα προσέγγιση και αποδοχή του ευεργετικού διαχρονικά χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης, το άρθρο προτείνει με βάση την αρχή της ελάχιστης απαραίτητης μεταβολής εκπαίδευση των πολιτευτών σε δύο στάδια: στο πρώτο στάδιο θα φιλοσοφήσουν οι κυβερνώντες και στο δεύτερο στο δεύτερο θα κυβερνήσουν οι φιλόσοφοι.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ

*εκπαίδευση πολιτευτών, ηθική φιλοσοφία,
πλατωνική φιλοσοφία, πολιτικός μηδενισμός*

---

¹ Το παρόν άρθρο, που ήταν το βασικό υλικό παρουσίασης του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Πολιτικής Φιλοσοφίας, δημοσιεύτηκε σε προηγούμενες μορφές στα Χατζοπούλου (2015, 2016).

1. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο προτείνει συγκεκριμένη μορφή της παλιάς και νεότερης και για πολλούς αυτονόητης σκέψης για εκπαίδευση των κυβερνώντων πριν την ανάληψη του συγκεκριμένου αξιώματος. Στην πρόταση αυτή δεν μας οδηγεί η απαξίωση του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, αλλά η επιθυμία βελτίωσης και επικουρίας σε όλες τις θέσεις της κοινωνικοπολιτικής δομής, ώστε να γίνει το σύστημα πιο λειτουργικό. Αυτό μπορεί να γίνει με βέλτιστη διαχείριση και διοχέτευση της κοινωνικής ενέργειας και της πρωτογενούς πολιτικής προαίρεσης όλων των χώρων με συναίνεση και επιμερισμό έργου. Η πολιτική τέχνη είναι κατά τον Αριστοτέλη η πρώτη των επιστημών και είναι αυτό κατανοητό, εφόσον από αυτήν, από την ύπαρξη και την ποιότητα της πολιτικής οργάνωσης σε ένα σύνολο, εξαρτώνται όλες οι άλλες τέχνες, επιστήμες και επαγγέλματα, καθώς εντέλει και η επιβίωση και συνέχεια του συνόλου². Είναι παράδοξο να υπάρχει εκπαίδευση και διαλογή για πλήθος άλλων επαγγελμάτων και κοινωνικών ρόλων, αλλά να μην υπάρχει συστηματοποιημένη και καθολικά προσβάσιμη εκπαίδευση για την κορωνίδα των επιστημών: την πολιτική τέχνη.

Η δομή του άρθρου είναι η ακόλουθη: στην ενότητα 2 παρουσιάζεται συνοπτικά η αφετηρία ευγνωμοσύνης που υπαγορεύει η ρεαλιστική και φιλοσοφική προσέγγιση των πραγμάτων. Στην ενότητα 3 επιχειρείται αποδόμηση του πολιτικού μηδενισμού και της δαιμονοποίησης των δομών. Στην ενότητα 4 ερμηνεύεται το επιτακτικό και αυτονόητο αυτής της προσέγγισης, εφόσον επιτρέπουν πλέον οι εθνικές συνθήκες και αναπτύσσεται το σκεπτικό και τα δύο στάδια της πρότασης φιλοσοφικής διαπαιδαγώγησης των εκάστοτε κυβερνώντων και γενικότερα των πολιτικών προσώπων με βάση την προτεινόμενη αρχή της ελάχιστης απαραίτητης μεταβολής.

2. «Ευγνωμοσύνη»

Κάθε εγχείρημα, όταν υπάρχει η πολυτέλεια της ψυχραιμίας, είναι σημαντικό να ξεκινά με την ευγνωμοσύνη προς τους προηγούμενους, αλλά και την αίσθηση οφειλής και μέριμνας για τους επόμενους (πβ. «esse gratum et videri [...] est una virtus non solum maxima sed etiam mater virtutum omnium reliquarum» (= «Το να είναι και να δείχνει κανείς ευγνώμων [...] δεν είναι μόνο η μεγαλύτερη αρετή, αλλά είναι και μητέρα όλων των υπολοίπων αρετών»), στο Κικέρων, *Pro Plancio* 33). Αποφεύγει κανείς έτσι το ολίσθημα της αγνωμοσύνης, το οποίο είναι πιθανό να αδικεί, δεδομένου πως η συγγραφέουσα ανήκει στις γενιές που έζησαν και μεγάλωσαν χάρη στην κοινοβουλευτική δημοκρατία και το πολυφωνικό

² Πβ. *Ηθικά Νικομάχεια* I 1094a, «εἰ δὴ τι τέλος ἐστὶ τῶν πρακτῶν [...] δῆλον ὡς τοῦτ' ἂν εἴη τὰ γὰθόν καὶ τὸ ἄριστον. [...] δόξειε δ' ἂν τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς, τοιαύτη δ' ἡ πολιτικὴ φαίνεται» (= «Ἄν λοιπὸν πράγματι ὑπάρχει κάποιος ἀπώτερος σκοπὸς σε ὅλες τις πράξεις μας [...] εἶναι φανερό ὅτι αὐτὸς ὁ σκοπὸς εἶναι τὸ ἀγαθὸ καὶ μάλιστα τὸ ὑπέρτατο ἀγαθόν. [...] Φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ (αὐτὸ) ἀντικείμενο τῆς κυριότερης τέχνης, αὐτῆς που εἶναι πρώτη σὲν ἱεραρχικῆ σειρά τῶν επιστημῶν. Αὐτὴ ἡ τέχνη φαίνεται πως εἶναι ἡ πολιτικὴ»).

καθεστώς του πολυκομματισμού, γενιές συνεπώς που ανατράφηκαν από τους 'πράσινους' και τους 'μπλε' υπό την αυστηρή κριτική των 'κόκκινων', για να το πούμε πιο χρωματικά («έπονται [...] τῇ δὲ δικαιοσύνη ἰσότης καὶ εὐγνωμοσύνη» (= «την δικαιοσύνη συνοδεύει η ἰσότητα και η ευγνωμοσύνη»), κατά τον Ζήνωνα τον Κιτιέα).³

Όταν κάποιος σε έζησαν, όπως και αν σε έζησαν, με λίγη γνώση ή πολύ, με λίγη προνοητικότητα ή περισσότερη, με λίγη ή περισσότερη διαπλοκή, με λίγη ή περισσότερη ηθική, με λιγότερη ή περισσότερη λογική είναι αγνωμοσύνη η στείρα κριτική ή η μηδενιστική απαξίωση. Ας δούμε εμείς, το προϊόν αυτού του 'ένοχου' ή 'αποτυχημένου' συστήματος, που παράγει μέλη επαρκώς ικανά για να το αναιρέσουν ή να το απαξιώσουν, πως θα μπορούσαμε να συμβάλουμε στην βελτίωση των πραγμάτων. Είναι άλλωστε μη ρεαλιστικό και άδικο να μην αναγνωρίσει κανείς ότι καμία γενιά ως τώρα δεν έζησε καλύτερα από τη σύγχρονη γενιά στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, τόσο από πλευράς τεχνολογικών ανέσεων, όσο και από πλευράς κοινωνικών δικαιωμάτων, ό,τι γενικώς συνθέτει την ποιότητα ζωής ενός συνόλου. Υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης που είναι χρήσιμο να εξετάσει κανείς πως θα πραγματοποιηθούν, χωρίς να λησμονούμε ότι δεν μας χρωστούσε και κανένας κάτι, ούτε οι νεότεροι έχουν προσφέρει ήδη ώστε να αναμένουν στο πλαίσιο της κυρίαρχης δοσοληπτικής προσέγγισης των πραγμάτων.

3. Αποδαιμονοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης

Η έννοια της εξουσίας και της δομής είναι συχνά μια απωθητική έννοια, διότι σχεδόν πάντα νιώθουμε απομακρυσμένοι από τα κέντρα λήψης αποφάσεων που επηρεάζουν σε ποικίλους βαθμούς τη ζωή και την καθημερινότητά μας. Η εικόνα και ερμηνεία που έχουμε για τα πράγματα σε ένα άλλο επίπεδο είναι άγνωστο αν είναι αξιόπιστη, γιατί δεν έχουμε κριτήριο αλήθειας. Συνήθως είμαστε βέβαιοι για αυθαίρετες ή μερικώς στηριγμένες θέσεις και συνήθως ξένες -όχι προσωπικά δικές μας- θεάσεις των πραγμάτων, που μπορεί να είναι έτσι, μπορεί και να μην είναι.

Εκτιμούμε πως η απαξίωση της κοινωνικής οργάνωσης εν γένει είναι μια μη παραγωγική κατεύθυνση, δεδομένου πως η διάρκεια και η ποιότητα ζωής των ανθρώπων έχουν αυξηθεί με τη συγκρότηση ολοένα και πιο καλά οργανωμένων κοινωνιών και κοινωνικοπολιτικών δομών⁴. Οι κοινωνίες μας υπερτερούν σε σχέση με παλαιότερες εποχές από πλευράς ανθρωπίνων ελευθεριών και κοινωνικής δικαιοσύνης, μολονότι απέχουμε ακόμη από το ιδεώδες ή καλύτερα, το ιδεώδες σήμερα απέχει από μας, καθώς έχει αυξηθεί η κοινωνική ευαισθησία, η αντίληψη και η οξύτητα στην διαπίστωση της αδικίας και είναι ισχυρότερο και

³ Βλ. Ζήνων ο Κιτιεύς, στο Διογένης Λαέρτιος 7.126.

⁴ Για τον ρόλο της κρατικής οργάνωσης στη βελτίωση της ποιότητας ζωής στις κοινωνίες, βλ. Pinker (2011).

πολυφωνικό το αίτημα για ολοένα καλύτερες συνθήκες διαβίωσης για όλους. Επιπλέον, αν μη τι άλλο, οι υπάρχουσες δομές στον δυτικό κυρίως κόσμο, όπως προαναφέραμε, φτιάχνουν ανθρώπους επαρκώς ικανούς για να τις επικρίνουν και αυτό είναι επιτυχία. Είναι μια πρώτη επιτυχία η αποδόμηση, που δεύτερο στάδιο είναι σημαντικό να έχει την αναδόμηση, γιατί η δαιμονοποίηση των δομών συνιστά δαιμονοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης. Η δαιμονοποίηση των δομών κάνει το κοινωνικό μέλος να νιώθει παγιδευμένο και περιθωριοποιημένο μέσα σε ένα αναπόδραστο σύστημα (γεγονός το οποίο συντηρεί το συγκεκριμένο σύστημα), όπου η συμμετοχή στην πολιτική ζωή επιφέρει στιγματισμό και γενικώς, η προοπτική αυτή –η δαιμονοποίηση των δομών– αν την λάβουμε σοβαρά υπόψη, μας ανοίγει διάπλατα την πόρτα προς το βουνό. Επομένως μιλάμε εδώ για βελτίωση της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης προς λειτουργικότερες και δικαιότερες κατευθύνσεις με βάση την αρχή της ελάχιστης απαραίτητης μεταβολής σε κάθε στάδιο. Την αρχή της ελάχιστης απαραίτητης παρέμβασης και μεταβολής προτείνουμε, γιατί κάθε αλλαγή έχει ενεργειακή δαπάνη και όταν δεν είναι βέβαιο ότι τα αγαθά αποτελέσματα υπερβαίνουν σε αξία το ενεργειακό κόστος, είναι καλή η συντηρητικότητα και η αποφυγή μεγάλων αλλαγών (πβ. οι διαρκείς μεταβολές στο εκπαιδευτικό σύστημα όλες τις τελευταίες δεκαετίες δεν φαίνεται να μειώνουν την ανεργία, ίσως επειδή τα δύο δεν είναι, και δεν θα έπρεπε να είναι, αλληλένδετα).

4. Φιλοσοφική διαπαιδαγώγηση σε δύο στάδια

Η κατεύθυνση που προτείνουμε είναι εμπνευσμένη από τη σκέψη των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, σε μια πρώτη προσέγγιση, επιπλέον προσαρμοσμένη στη σύγχρονη πραγματικότητα και παρουσιάζεται εδώ σε αδρές γραμμές. Εκτιμούμε ότι η πρόταση αυτή είναι ρεαλιστική και εφαρμόσιμη, με συγκρατημένη φιλοδοξία και χωρίς καμία υπόσχεση άλλη από τη θέση των φιλοσόφων όσον αφορά το διδακτό της αρετής. Θυμίζουμε ότι η αρχαιοελληνική αρετή αφορά τόσο τις ηθικές αρετές, όσο και τις διανοητικές αρετές και απευθύνεται σε όλους αδιακρίτως. Το διδακτό και των δύο επιβεβαιώνει πλέον και ο χώρος της σύγχρονης Παιδαγωγικής και ειδικότερα της Διδακτικής, γεγονός το οποίο νοηματοδοτεί και την ύπαρξή τους, με απτά επιμέρους αποτελέσματα.

Δεν θα πούμε ότι είναι σκανδαλώδες το να μην είναι γνωστή η σκέψη, οι τοποθετήσεις και η επιχειρηματολογία των αρχαίων Ελλήνων στοχαστών από τους κυβερνώντες και κυβερνώμενους στη γενέτειρα του πολιτικού στοχασμού. Θα πούμε ότι σήμερα είμαστε σε καλύτερη θέση να γνωρίσουμε και να αξιοποιήσουμε περαιτέρω αυτή τη σημαντική παρακαταθήκη για τρεις βασικούς λόγους:

(α) Μάθαμε γράμματα χάρη στο πολυετές επιμορφωτικό έργο από οργανωμένους και μη χώρους, κρατικούς και μη, πολιτικοϊδεολογικούς και μη. Ενδεικτικά αναφέρουμε μεμονωμένους φορείς που επιδίωξαν τον περιορισμό του αναλφαβητισμού από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και πέρα: Φιλολογικός Σύνδεσμος 'Παρνασσός', η Εταιρεία των φίλων του λαού, η Εταιρεία προς

διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, το Λύκειο Ελληνίδων, το Κυριακό Σχολείο Εργατριών, ενώ οργανωμένα από το ελληνικό κράτος η εκπαίδευση ενηλίκων ξεκινά το 1929 με την ίδρυση νυχτερινών σχολείων. Δίκτυα επιμόρφωσης ενηλίκων συγκροτήθηκαν και κατά τη διάρκεια της κατοχής από αντιστασιακές οργανώσεις (Ενιαία Πατριωτική Οργάνωση Νέων – Ε.Π.Ο.Ν. και Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο – Ε.Α.Μ.) και ακολούθως από το κράτος με συμβολή και της Εκκλησίας (Διεύθυνση Λαϊκής Επιμόρφωσης, Κεντρική Επιτροπή Καταπολέμησης του Αναλφαβητισμού – Κ.Ε.Κ.Α. και στο νομαρχιακό επίπεδο, οι Ν.Ε.Κ.Α.), ενώ οργανωμένα με την επιμόρφωση ενηλίκων και τον περιορισμό του αναλφαβητισμού ασχολήθηκε και το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα.⁵ Φυσικά οι περισσότεροι από τους χώρους αυτούς προσέφεραν παράλληλα και ιδεολογική καθοδήγηση, κοσμοείδωλο και σύστημα αξιών. Βλέπουμε εδώ πως μπήκαν τα θεμέλια του σύγχρονου ιδεολογικού πανοράματος. Επειδή η γνώση δίνεται πάντα σε πλαίσια⁶ και ο συμμετέχων δεν θέλει απλά να μάθει ανάγνωση και γραφή,⁷ αλλά και το πώς μπορεί να ζήσει με ασφάλεια, ποιοι θα τον προστατεύσουν σε περίπτωση ανάγκης. Πάντως έτσι περιορίστηκαν τα ποσοστά του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα σήμερα στο 1,1% (UNESCO 2015).

(β) Έχουμε πρόσβαση σε αξιόπιστη νέα και παλαιότερη γνώση, λόγω της εγγραμματοσύνης, που άνοιξε περαιτέρω τον δρόμο στην πολυγλωσσία, αλλά και παράλληλα λόγω της τεχνολογίας και του διαδικτύου. Άρα σήμερα η γνώση αυτή (φιλοσοφική και επιστημονική) είναι διαθέσιμη και προσβάσιμη σε μας. Παλαιότερα και δεν ήταν προσβάσιμη (φιλοσοφική) και σε πολλά θέματα δεν υπήρχε (επιστημονική).

(γ) Έχουμε ειρήνη, λόγος εξίσου βασικός με τους προηγούμενους.

Είναι γνωστή η θέση του Σωκράτη και των συνομιλητών (Γλαύκων και Αδείμαντος, αδέρφια του Πλάτωνα), όπως περιγράφεται στο πέμπτο βιβλίο της πλατωνικής *Πολιτείας* ότι

«ἐὰν μὴ [...] ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἰκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταύτων συμπεσῆ, δυνάμεις τε πολιτικῆ καὶ φιλοσοφία [...] οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα, ὦ φίλε Γλαύκων, ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει»

= «Αν δεν κυβερνήσουν οι φιλόσοφοι στις πολιτείες ή αν όσοι ονομάζονται σήμερα κυβερνήτες και εξουσιαστές δεν στραφούν στη φιλοσοφία με ειλικρινή πρόθεση και σε επαρκή βαθμό, ώστε να συμπέσει σε ένα η πολιτική δύναμη και η φιλοσοφία [...] δεν θα υπάρξει τέλος νομίζω στα δεινά, καλέ μου Γλαύκων, ούτε στις πολιτείες, ούτε και στο ανθρώπινο γένος»

Πλάτων, *Πολιτεία* V 473cd.

⁵ Βλ. ειδικότερα Βεργίδης και Πρόκου (2005), Χατζηαποστόλου (2014).

⁶ Βλ. Παραβάντης (2014).

⁷ Συχνά ο συμμετέχων δεν θέλει καθόλου να μάθει ανάγνωση και γραφή, αλλά η εκμάθηση και συμμετοχή γίνεται υπό την απειλή κυρώσεων στην περίπτωση των κρατικών φορέων (βλ. Βεργίδης, 1985, Χατζηαποστόλου, 2014).

Το προνόμιο εύκολης πλέον πρόσβασης στη μετάφραση αυτών των κειμένων⁸ και επειδή η ελευθερία που προηγήθηκε όλες τις προηγούμενες δεκαετίες⁹ μας επέτρεψε να σκεφτούμε καθαρότερα πολλά πράγματα, προτείνουμε εδώ δύο στάδια βελτίωσης της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης:

- ΣΤΑΔΙΟ Α΄ (μεταβατικό): Να φιλοσοφήσουν οι κυβερνώντες.
- ΣΤΑΔΙΟ Β΄ (στόχος): Να κυβερνήσουν οι φιλόσοφοι.

Το περιεχόμενο για τον όρο φιλοσοφία και το ρήμα φιλοσοφώ νοηματοδοτείται εδώ τόσο γνωστικά (εξέταση και κατανόηση φιλοσοφικών κειμένων), όσο και πρακτικά (επιλογή και αποφυγή φάσματος συμπεριφορών) και πρέπει να εξασφαλίζει από ένα σημείο και πέρα, ειδικά όσον αφορά το Β΄ στάδιο, τεκμηριωμένη επάρκεια διανοητικών και ηθικών αρετών. Συνδέεται το φιλοσοφείν ιδιαίτερα με τη φιλομάθεια, η οποία (i) προστατεύει από τη νοητική πόρωση που συνοδεύει ακραίες εκφάνσεις ιδεολογικών ρευμάτων, αλλά και (ii) αντανάκλα την πεποίθηση για την αγαθότητα της αλήθειας. Ξεκινάμε με την περιγραφή του σταδίου Β΄ (στόχος), ώστε να εκτιμηθεί η μεταβατικότητα του σταδίου Α΄, που θα περιγραφεί ακολούθως, τιμώντας επίσης και τη σειρά στην διατύπωση του Πλάτωνα.

4.1 Στάδιο Β΄ (στόχος)

Προτείνουμε τη συγκρότηση φορέα που θα εστιάζει στην κατάλληλη προετοιμασία και θα προσφέρει ενιαία εκπαίδευση στους κρατικούς αξιωματούχους σε όλη την κρατική δομή, πριν από την ανάληψη και κατά τη διάρκεια του έργου τους. Ο βασικός κορμός της επιμόρφωσης είναι σημαντικό να περιλαμβάνει μεγάλο μέρος του αρχαιοελληνικού στοχασμού, δεδομένου ότι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία είναι το εκλεκτότερο κομμάτι του εγχώριου πολιτισμού. Η Ελλάδα είναι γενέτειρα της πολιτικής φιλοσοφίας, εντός της

⁸ Πίσω από αυτή τη μετάφραση είναι ο Σωκράτης που τη διατύπωσε, οι συνομιλητές που συζητήσαν μαζί του, ο Πλάτωνας που τη διέσωσε ή/και την επεξεργάστηκε περαιτέρω, οι στρατιές των καλογήρων που επέλεξαν να διασώσουν το συγκεκριμένο έργο και να το αντιγράψουν ξανά και ξανά επί αιώνες, το πλήθος των φιλολόγων, παπυρολόγων, παλαιογράφων και άλλων, ξένων αρχικά και ακολούθως Ελλήνων μελετητών, που αποκατέστησαν το κείμενο με το επίπονο έργο της αντιπαραβολής χειρογράφων, οι μεταφραστές του έργου σε διάφορες γλώσσες (και από διάφορες γλώσσες), οι μεταφραστές του έργου και στην νέα ελληνική γλώσσα, οι εκδότες όλων αυτών των αξιόλογων, αλλά όχι ιδιαίτερα δημοφιλών βιβλίων, οι μελετητές του έργου και των μεταφράσεων που το ξαναμετέφρασαν, οι δάσκαλοι όλων των προηγούμενων (συμπεριλαμβανομένων και των δασκάλων του Σωκράτη), πιο πρόσφατα οι φιλόλογοι που πέρασαν τα αρχαία ελληνικά κείμενα στο διαδίκτυο, οι φιλόλογοι και λοιποί μελετητές που εκπόνησαν, τροποποίησαν και ανάρτησαν ηλεκτρονικές μεταφράσεις βασιζόμενοι στις εκδόσεις των προηγούμενων μεταφράσεων σε διάφορες γλώσσες, και στην ελληνική. Έτσι έφτασε αυτή η μετάφραση σε μας. Η πρόοδος του πολιτισμού δεν είναι έργο ενός ανθρώπου και δεν φτάνει άμεσα.

⁹ Η ελευθερία είναι λογικό ότι είναι προϋπόθεση της εκμάθησης κατάλληλης διαχείρισής της. Πρέπει πρώτα να έχουμε ελευθερία για να μάθουμε να την διαχειριζόμαστε. Δεν μπορεί κανείς να μάθει να διαχειρίζεται κάτι που δεν διαθέτει.

οποίας εκπροσωπούνται όλοι οι πολιτικοϊδεολογικοί χώροι (αριστοκρατία, σοσιαλισμός, αναρχία). Ο πολιτικός στοχασμός των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, ξεκινά ήδη από τους επτά σοφούς. Στόχο έχει την κοινωνική ευδαιμονία¹⁰ και συνδέεται με το βασικό ερώτημα «τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως» (= «Ποια πρέπει να είναι η κυρίαρχη εξουσία της πολιτείας;», στο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 3.1281a11). Στο ερώτημα αυτό έχουν δοθεί από την αρχαιότητα πλήθος ετερογενείς και στηριγμένες απαντήσεις. Αυτό που ενδιαφέρει στο συγκεκριμένο εγχείρημα δεν είναι οι απαντήσεις και η τελετουργική εφαρμογή κάποιου μανιφέστου (δεν υπάρχουν κείμενα με τον χαρακτήρα μανιφέστου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, σε ό,τι έχουμε δει ως τώρα), αλλά το σκεπτικό, ιδιαίτερα εφόσον ανανεωθεί και εμπλουτιστεί με νεότερα δεδομένα από τους χώρους των κοινωνικών επιστημών («τό γε φιλομαθὲς καὶ φιλόσοφον ταυτόν» = «η φιλομάθεια ταυτίζεται με την φιλοσοφία», στο Πλάτων, *Πολιτεία* II 376b). Συγκεκριμένα το προτεινόμενο εγχείρημα περιλαμβάνει την επίταξη ιδιαίτερα των κοινωνικών επιστημών στην υπηρεσία της ευδαιμονίας ανθρώπου στο κοινωνικό επίπεδο.

Προτείνουμε λοιπόν τη συγκρότηση οργανωμένου φορέα που θα προσφέρει συστηματικά την ενιαία αυτή εκπαίδευση και προετοιμασία στους εκάστοτε κυβερνώντες, πριν από την ανάληψη του έργου τους, ανεξάρτητα από άλλες σχετικές ή όχι σπουδές που μπορεί οι υποψήφιοι κρατικοί αξιωματούχοι να έχουν ή να μην έχουν. Οι εισερχόμενοι στη συγκεκριμένη σχολή μπορούν να είναι κληρωτοί από όλη την Ελλάδα (όσοι επιθυμούν) και η φοίτηση, στέγαση και σίτιση να παρέχονται από το κράτος. Αυτό είναι ένα στοιχείο που φέρνει πλησιέστερα το προτεινόμενο σύστημα διακυβέρνησης στον χαρακτήρα της άμεσης δημοκρατίας της αρχαίας Αθήνας, που βασικό χαρακτηριστικό είχε τις κληρώσεις και όχι τις εκλογές («δημοκρατικὸν μὲν εἶναι τὸ κληρωτὰς εἶναι τὰς ἀρχάς, τὸ δ' αἰρετὰς ὀλιγαρχικόν» (= «Γνώρισμα της δημοκρατίας είναι η μετοχή στην εξουσία μέσω κλήρωσης, ενώ οι εκλογές είναι γνώρισμα της ολιγαρχίας»), στο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1294b8-9). Μέσω των κληρώσεων εκτιμούμε ότι εκπληρώνεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ενώ εάν είναι επιθυμητό από την πλειονότητα του ελληνικού λαού, μετά την κλήρωση και διετή τουλάχιστον – προτείνουμε– επιμόρφωση των κυβερνώντων από έναν πολυφωνικό φορέα, ο οποίος στεγάζει ήδη ιδεολογικά όλο το ετερογενές φάσμα των σύγχρονων πολιτικών τοποθετήσεων, μπορούν να ακολουθούν και εκλογές, τηρώντας και εδώ, όπως προαναφέραμε, την αρχή της ελάχιστης απαραίτητης μεταβολής στο υπάρχον σύστημα.

Η συγκρότηση του προγράμματος των ειδικών και γενικών μαθημάτων και η διαμόρφωση τομέων και τμημάτων είναι αρκετά σύνθετο έργο, που υπερβαίνει

---

¹⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε το έργο του Βία του Πριηνέα (6^{ος} αιώνας π. Χ.), ενός από τους επτά σοφούς, όπου διασώζεται μόνο ο τίτλος «περὶ Ἰωνίης, τίνα μάλιστα ἂν τρόπον εὐδαιμονοίη» (= «Για την Ιωνία, με ποιόν τρόπο μπορεί να οδηγηθεί όσο γίνεται καλύτερα στην ευδαιμονία») για το οποίο βλ. Διογένης Λαέρτιος 1.8510-11).

αυτή τη στιγμή και την αρμοδιότητά μας και την πρόθεση του παρόντος άρθρου να παραμείνει συνοπτικό και εισαγωγικό. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι πως πέρα από τους εξειδικευμένους ακαδημαϊκούς σε όλους τους σχετικούς τομείς, είναι σημαντικό να συμμετέχουν στη διαμόρφωση του προγράμματος πρώην και νυν κρατικοί αξιωματούχοι, που έχουν διατελέσει σε καίριες θέσεις κατά καιρούς στο ελληνικό κράτος, γνωρίζουν τα σταθερά προβλήματα της ελληνικής συγκεκριμένα πραγματικότητας και οι προτάσεις που μπορούν να καταθέσουν στο συγκεκριμένο εγχείρημα είναι σημαντικές. Το πρόγραμμα πρέπει να είναι ευέλικτο και ζωντανό, με την έννοια ότι έχουμε την προσδοκία πως όσοι θα το ολοκληρώσουν θα είναι σε καλύτερη θέση από εμάς σήμερα να διαμορφώσουν κάτι ακόμη καταλληλότερο.

Τα πλεονεκτήματα αυτής της συντομότερης ή διαρκέστερης φιλοσοφικής και κατάλληλης επιστημονικής κατάρτισης των κυβερνώντων είναι τα ακόλουθα:

i. Εξασφαλίζει τον πολίτη, ώστε να γνωρίζει ότι κυβερνάται από στοιχειωδώς ενήμερους κληρωτούς συμπολίτες του. Ο πολίτης μπορεί να κοιμάται το βράδυ χωρίς καμία πολιτική ψύχωση, καλλιεργημένη εμπάθεια ή αγωνία ότι είναι τα πράγματα έτσι ή αλλιώς, αλλά να γνωρίζει αξιόπιστα ότι κάποιος έχουν την ευθύνη, την πρόθεση και την ικανότητα να κάνουν το καλύτερο δυνατό για αυτόν.

ii. Έχει τη δυνατότητα να επιφέρει στοιχειώδη ομοιογένεια στο πολιτικό σώμα, όσον αφορά την επαφή με την πραγματικότητα (τοπική και παγκόσμια), ενημέρωση και κατανόηση όσον αφορά τις εξελίξεις σε επιστημονικούς χώρους που αφορούν τη διοίκηση του κράτους (οικονομία, παιδεία κτλ.), καθώς και άλλες γνώσεις (ξένες γλώσσες, ανθρωπολογία) και τον κατάλληλο εξοπλισμό των πολιτικών προσώπων, ώστε να μην αποστέλλονται 'ξυπόλυτοι στ' αγκάθια' και να είναι όχι απλά εξίσου καλοί με τους ξένους εκπροσώπους, αλλά – διαβεβαιώνουμε– καλύτεροι. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του άρθρου, ίσως δεν έχει τόση σημασία το προς τα πού θα πορευτούμε, αρκεί να πορευτούμε όλοι μαζί και να αξιοποιηθούν όλες οι δυνάμεις της μικρής μας χώρας προς την ίδια παραγωγική κατεύθυνση.

iii. Έχει τη δυνατότητα να καλλιεργήσει αμοιβαία εμπιστοσύνη και σεβασμό μεταξύ των κρατικών αξιωματούχων, σε όποιον ιδεολογικό χώρο και αν τοποθετούνται, κάνοντας υπέρβαση της κατάταξης (αριστεροί, δεξιοί, κεντρώοι), που προέκυψε από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά. Και αυτό διότι καρδιά της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, που αποτελεί τον κορμό της προτεινόμενης σχολής, είναι τα Μαθηματικά. Παγκοσμίως, συγχρονικά και διαχρονικά, ποτέ κανείς δεν μάλωσε για τα Μαθηματικά. Κανένας πόλεμος δεν έγινε ποτέ για τα Μαθηματικά (βλ. Cresswell 2014), πράγμα το οποίο εξηγεί και το γιατί κανένας πόλεμος δεν υποκινήθηκε ποτέ από τους φιλοσόφους.

iv. Καθιστά τους κρατικούς αξιωματούχους στοιχειωδώς ενήμερους όσον αφορά το εκλεκτότερο κομμάτι του εγχώριου πολιτισμού, την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, η οποία, όπως είπαμε, είναι γενέτειρα του πολιτικού στοχασμού και μας δίνει όχι τα τελικά συμπεράσματα έτοιμα προς εφαρμογή, αλλά το σκεπτικό,

την προαίρεση, τα λογικά εργαλεία και την εγρήγορση για την καλύτερη δυνατή διαχείριση της εξελισσόμενης πραγματικότητας.

Όσοι έχουν διατελέσει σε οποιαδήποτε υπεύθυνη θέση, γνωρίζουν ότι τα πράγματα δεν γίνονται μαγικά, και ιδιαίτερα στην πολιτική, δεν επαρκεί ούτε η οξυμένη αντίληψη, ούτε η καλή προαίρεση, αλλά είναι απαραίτητη επιπρόσθετα η ευρύτερη και ειδικότερη δεξιότητα και γνώση. Αφήνουμε ασχολίαστο ότι το παρόν πολιτικό σύστημα και το σύστημα ανάδειξης κυβέρνησης δεν έχει τρόπο να διαγνώσει ούτε την αντίληψη, ούτε την ικανότητα, ούτε την προαίρεση, παρά άγνωστοι, αναθέτουν σε αγνώστους να κάνουν πράγματα άγνωστα σε όλους. Αλλά και όπως υπονοήθηκε και στην αρχή και το λέμε σαφέστερα εδώ, δεν υποτιμάμε την αποτελεσματικότητα και το έργο των κομματικών στρατών, ούτε και των εκπροσώπων διακρατικών ή παγκόσμιων δικτύων συνεργασίας, αλληλεγγύης και καθοδήγησης των επιμέρους πολιτικών πραγμάτων. Η ταχύτητα στα αποτελέσματα που επιφέρει η εγχώρια ή/και διακρατική δικτύωση είναι κάτι το οποίο δεν μπορεί να το συναγωνιστεί αυτή τη στιγμή ο ικανός, επιστημονικά ενήμερος και καλοπροαίρετος πολιτικός επιστήμων-φιλόσοφος. Απλά δεν είναι βέβαιο ότι τα αποτελέσματα που επέρχονται με αυτόν τον τρόπο συντείνουν πάντα προς το εθνικό συμφέρον ή ακόμη προτιμότερα προς το *άγαθόν*. Η διαπίστωση αυτή, καθώς και η εκτίμηση πως ούτε ο πλούτος, ούτε η εξουσία είναι δείκτες ευδαιμονίας του ατόμου, μας φέρνουν αβίαστα στην περιγραφή του σταδίου Α (μεταβατικό) του προτεινόμενου εγχειρήματος: να φιλοσοφήσουν οι κυβερνώντες.

4.2 Στάδιο Α' (μεταβατικό)

Με βάση την αρχή της ελάχιστης απαραίτητης μεταβολής και των μικρών βημάτων, καθώς και τη συναίσθηση ότι το πολιτικό έργο μπορεί να γίνεται αυτή τη στιγμή καλύτερα από όσους έχουν εμπειρία, πρακτικές γνώσεις και λεπτομερέστερη εικόνα των επιμέρους προβλημάτων στον πολιτικό χώρο σήμερα, το πρώτο στάδιο στο προτεινόμενο εγχείρημα, είναι η φιλοσοφική ενημέρωση όσων έχουν ήδη πολιτικό αξίωμα. Η φιλοσοφική αυτή ενημέρωση, δηλαδή σταδιακή και συστηματική παρουσίαση του περιεχομένου της σκέψης των αρχαίων Ελλήνων στοχαστών, μπορεί να πάρει διάφορες μορφές: είτε με παρακολούθηση συνοπτικών βίντεο, που θα έχουν γίνει για τον συγκεκριμένο σκοπό, είτε με συστηματικές και συνοπτικές συναντήσεις και παρουσιάσεις φιλοσοφικών θεμάτων από τις πηγές. Είναι προτιμότερη ωστόσο από κάποιο σημείο και έπειτα η ζωντανή συμμετοχή και ο μετριοπαθής διάλογος επί συγκεκριμένων θεμάτων. Δεν επαρκεί η απλή ανάγνωση σχετικών κειμένων ή η παρακολούθηση σχετικού υλικού. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία δεν 'φιλοσοφεί' ο καθένας μόνος του, είναι σημαντικός ο συνομιλητής ή οι συνομιλητές.

Η κεντρική και επαναστατική θέση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας σήμερα, όσον αφορά την θάλλουσα μηδενιστική κοσμοθέαση του δυτικού πολιτισμού, είναι ότι ο κόσμος είναι επαρκώς καλός για να μας απασχολήσει, η

πραγματικότητα δηλαδή είναι επαρκώς καλή για να μας απασχολήσει, και τα πράγματα και οι καταστάσεις είναι επαρκώς καλά για να γίνουν καλύτερα. Αυτή προφανώς είναι και η θεμελιώδης πεποίθηση οποιουδήποτε ανθρώπου αναλαμβάνει ένα πολιτικό αξίωμα, διαφορετικά δεν θα έκανε τον κόπο, δεν θα διέθετε την προσπάθεια και τον χρόνο. Ειδικά σήμερα που είναι ίσως από τις δυσκολότερες στιγμές του κοινωνικοπολιτικού βίου. Συνεπώς η βαθιά αισιόδοξη και ρεαλιστική αντιμετώπιση του κόσμου που είναι στην καρδιά της αρχαίας ελληνικής σκέψης, διαπιστώνεται ήδη αυτή τη στιγμή στους κυβερνώντες σήμερα ως κινητήριοι προδιάθεση. Οι κυβερνώντες είναι ήδη σε κάποιο βαθμό φιλόσοφοι με βάση τον προηγούμενο διαγνωστικό συλλογισμό, ότι θεωρούν πως τα πράγματα είναι επαρκώς καλά για να τους απασχολήσουν. Η περαιτέρω καλλιέργεια και ενίσχυση της στάσης αυτής με συγκεκριμένη επιχειρηματολογία και με τον φιλοσοφικό εξοπλισμό που προσφέρει η αρχαία ελληνική σκέψη, μπορεί να συντείνει κλιμακωτά σε αποφόρτιση του πολιτικού τοπίου και να αυξήσει την αποτελεσματικότητα στην εκπλήρωση του πολιτικού λειτουργήματος, που είναι ευνοϊκό για ολόκληρη την κοινωνία, το οποίο είναι και το ζητούμενο.

Γνωρίζουμε πως είναι πολλά τα στερεότυπα και οι πεποιθήσεις που συνδέουν την κατάληψη δημόσιων και κρατικών αξιωμάτων με την επιδίωξη για εξουσία και χρήμα. Αυτό μπορεί να στηρίζεται μερικώς από εγχώρια και παγκόσμια δεδομένα, αλλά ο γενικευτικός αυτός αφορισμός, αποτελεί αυθαίρετη θέση που απλά επιδιώκει να ευτελίσει τα κίνητρα όσων επιτελούν κρατικό λειτουργήμα και να στιγματίσει όχι τα μεμονωμένα πρόσωπα, αλλά τον ρόλο του πολιτικού προσώπου. Η θέση αυτή συνιστά πολιτικό μηδενισμό και δαιμονοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης, θέμα για το οποίο μιλήσαμε σε προηγούμενο σημείο. Αποτελεί άδικη και κυρίως αδιέξοδη προοπτική που παραβλέπει την συνολική πραγματικότητα.

Με βάση την αρχή της ελάχιστης απαραίτητης μεταβολής, οι κοινωνίες μας δεν φαίνεται να είναι ώριμες αυτή τη στιγμή για διαφορετική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, οργάνωση δηλαδή χωρίς κάθετη δόμηση. Επιπρόσθετα επισημαίνουμε εδώ ότι στην πλατωνική *Πολιτεία* (που μόνο αν την διαβάσει κανείς από την αρχή μέχρι το τέλος μπορεί να έχει ολοκληρωμένη εικόνα) οι ηγέτες προτείνεται να μην έχουν δικαίωμα περιουσιακών στοιχείων, να μην έχουν δηλαδή κανένα απόκτημα, αλλά να είναι αφοσιωμένοι στο λειτουργήμα τους και αν τύχει να αποκτήσουν κάποιο περιουσιακό στοιχείο προτείνεται να αποκλείονται από το συγκεκριμένο έργο. Αυτό το αναφέρουμε για να φανεί η στάση που αναδύεται από την αρχαία ελληνική σκέψη προς τον πλούτο, ο οποίος είναι έως και ανεπιθύμητος. Παραθέτουμε μόνο τη θέση του Δημόκριτου σε σχέση με την εξουσία και τον πλούτο: «ἔλεγε βούλεσθαι μᾶλλον μίαν εὐρεῖν αἰτιολογίαν ἢ τὴν Περσῶν οἱ βασιλείαν γενέσθαι» (= «Ἐλεγε ὅτι προτιμοῦσε να βρει ἔστω μία ερμηνεία (για ἓνα φαινόμενο), παρά να γίνει δικό του το βασίλειο της Περσίας»)¹¹. Ὑψιστο αγαθό είναι ἡ σταδιακή κατάκτηση τῆς ἀρετῆς, ἠθικῆς

¹¹ Βλ. Ευσέβιος Καισαρείας, *Ευαγγελική προπαρασκευή* XIV 27.4-5.

και διανοητικής, η οποία συνδέεται με την ευδαιμονία του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου.

Μεταβαίνοντας, εν κατακλείδι, στο εξίσου πονεμένο θέμα των κυβερνωμένων, παραθέτουμε εδώ μόνο το ακόλουθο απόσπασμα από την επιστολή του Αντίγονου Β΄ Γονατά προς τον δάσκαλό του Ζήνωνα Κιτιέα (ιδρυτή της στωικής φιλοσοφίας):

«οἷος γὰρ ἂν ὁ ἡγούμενος ᾗ, τοιούτους εἰκὸς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γίγνεσθαι καὶ τοὺς ὑποτεταγμένους»

= «Ὅ,τι εἶδους ἄνθρωπος εἶναι ὁ επικεφαλῆς, τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς τέτοιου εἶδους θα εἶναι καὶ οἱ υποτεταγμένοι»¹².

Συνεπώς, ὅπως εἶναι οἱ ηγέτες, ἔτσι εἶναι κι ὁ λαός.

5. Συμπεράσματα

Η υπονόμευση των εκάστοτε ηγετών στα μάτια ενός λαού είναι μια από τις παγκόσμιες τεχνικές φθοράς και αποδυνάμωσης μιας χώρας. Το σύστημα που προτείνουμε και παρουσιάστηκε σε αδρές γραμμές, το οποίο περιλαμβάνει δύο βασικά στάδια, τα οποία μπορεί να υλοποιηθούν ευέλικτα με περισσότερα υποστάδια και φάσεις, είναι σύμφωνο με τον εγχώριο πολιτισμό. Επιπλέον είναι σύμφωνο με τη λογική, ότι όσοι αναλαμβάνουν ένα έργο είναι σημαντικό να είναι αξιόπιστα αξιολογημένοι και προετοιμασμένοι, για τη βέλτιστη επιτέλεση του έργου και για την προστασία τη δική τους, προκειμένου να οδηγηθούμε σταδιακά στη συγκρότηση σεβαστής και αξιοσέβαστης πολιτικής δομής.

Η έννοια της ευδαιμονίας στην αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη αφορά όλη την κοινωνία και η ευδαιμονία του ατόμου είναι αλληλένδετη με την ευδαιμονία του συνόλου. Δεν προτείνουμε εδώ βίαιες παρεμβάσεις και απόσπαση του έργου κανενός, το οποίο δεν είναι βέβαιο ότι θα έφερνε αγαθά αποτελέσματα ή θα οδηγούσε σε ένα μέλλον καλύτερο από το παρόν. Ο προσανατολισμός προς τη λογική και τη μετριοπάθεια και η προοδευτική άνοδος του πνευματικού επιπέδου των λαών παγκοσμίως -παρά τα επιμέρους μεμονωμένα φαινόμενα στα οποία μπορεί να εστιάζουμε ή να προσανατολιζόμαστε- θα καθιστά τον εκπολιτισμό της πολιτικής ένα διαρκές αίτημα. Η πρόοδος θα έρθει ἔτσι κι αλλιώς, με την αξιοποίηση της νέας γνώσης στους τομείς των κοινωνικών επιστημών, ἐπ' αγαθῶ του κοινωνικού συνόλου. Με τους επιστήμονες να προετοιμάζουν εκ των προτέρων τα πράγματα κατά το δυνατό, και όχι απλά να τα περιγράφουν εκ των υστέρων και με ενστερνισμό του σωκρατικού συμπεράσματος «ἐπιστήμη γε οὐδεμία τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον σκοπεῖ οὐδ' ἐπιτάττει, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἥττονός τε καὶ ἄρχομένου ὑπὸ ἑαυτῆς» (= «Ἄρα καμία (πραγματική) ἐπιστήμη δεν ἀποβλέπει καὶ δεν προστάζει τὸ συμφέρον του ἰσχυροῦ, ἀλλὰ τὸ συμφέρον του ἀσθενεστεροῦ, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἀρμοδιότητά της», στο Πλάτων, Πολιτεία I 342c₁₁-d₁). Εἶναι κρίμα σε ὅλα αὐτὰ ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα νὰ μείνει πίσω.

¹² Βλ. Αντίγονος Β΄ Γονατάς, στο Διογένης Λαέρτιος, Βίοι φιλοσόφων 7.7.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργίδης, Δημήτρης (1985), Η διαρκής εκπαίδευση στην Ελλάδα στα πλαίσια του θεσμού της λαϊκής επιμόρφωσης, Επίμετρο στο Debesse-Mialaret, *Οι παιδαγωγικές επιστήμες*, 8. Δίπτυχο.
- Βεργίδης, Δημήτρης & Πρόκου, Ελένη (2005), *Σχεδιασμός, διοίκηση και αξιολόγηση προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων*. Πάτρα. ΕΑΠ.
- Cresswell, Clio (2014), *Mathematics and sex*: Clio Cresswell. Παρουσίαση στο TEDxSydney 2014. <<https://www.youtube.com/watch?v=H2vN2QXZGnc>> (πρόσβαση 1 Αυγούστου 2015).
- Παραβάντης, Γιάννης (2014), Περιορισμοί της ορθολογικότητας κατά τη λήψη αποφάσεων στη διεθνή πολιτική: γνωσιακή επιστήμη, διαίσθηση, παίγνια, και πολύπλοκα συστήματα. Παρουσίαση στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολιτικής Φιλοσοφίας, 25-27 Απριλίου 2014, Καβάλα.
- Pinker, Steven (2011), *The better angels of our nature: why violence has declined*. Viking.
- Χατζηαποστόλου, Μαρία (2014), Οι πολιτικές για την εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα. Παρουσίαση στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολιτικής Φιλοσοφίας, 25-27 Απριλίου 2014, Καβάλα.
- Χατζοπούλου, Κατερίνα (2013α), Ο μεταδυϊσμός και η κατάδειξη της συναίνεσης. Ηλεκτρονικό περιοδικό *Αντίφωνο*.
- (2013β), Η αυτοεκτίμηση των Ελλήνων. Ηλεκτρονικό περιοδικό *Αντίφωνο*.
  - (2014), Η χρησιμότητα του αρχαίου σκεπτικισμού στην κοινωνικοπολιτική σκέψη. Ηλεκτρονικό περιοδικό *Αντίφωνο*.
  - (2015), Θεσμός: η φιλοσοφική διαπαιδαγώγηση των κυβερνώντων. 2015.respublica.gr
  - (2016), *Θέματα αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας I*. Θεσσαλονίκη: Ρώμη.